

21. Младшая Эдда. – Ленинград, 1970.
22. Дикарев М. Народний календар Валуйського повіту // Матеріали україно-руської етнології. – Л., 1905. – Т. VI. – С. 113–204.
23. Боньковська С. Ковальство на Україні (XIX – поч. XX ст.). – К., 1991.
24. Москаленко М. Фольклорний алфавіт давньоруського космосу // Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі. – К., 1988.
25. Слово о полку Ігореве. – М., 1987.
26. Чарівник // 100 найвідоміших образів української міфології. – К., 2002. – С. 217–225.
27. Даниленко В. Энеолит Украины. – К., 1978.
28. Шмидт Р. Металлическое производство в

- мифе и религии античной Греции // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – 1931. – Т. IX. – Вып. 8–10. – С. 1–83.
29. Де живе жар-птиця (Записи І. Гурина). – К., 1991.
30. Иванов В. История славянских и балканских названий металлов. – М., 1983.
31. Боровський Я. Світогляд давніх киян. – К., 1992.
32. Ковачев Йордан Д. Народна астрономия и метеорология. Приносъм българския фольклор. – София, 1914.
33. Чмихов М. Кургани як прояв давньої культури. – К., 1993.
34. Иванов В., Топоров В. Разыскания в области славянских древностей. – М., 1974.

The article is an attempt to investigate the mechanism of origin and functioning of the symbolic meanings of ironworks which were used by the Ukrainians in the rites of protection from thunderstorm.

ПРО “БАТЬКІВСТВО” ТА “МАТЕРИНСТВО” НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ.

Володимир Маслійчук

Тема батьківства та материнства — емоційно наповненої любові батька чи матері до дитини — насправді є досить складною для дослідження. Тут етнограф навряд чи уникне численних даних з історії, так само як історик змушений буде шукати допомоги етнографа в багатьох питаннях. Насамперед студії над народною культурою, що набувають поширення, містять чимало небезпек і передусім термінологічну плутанину. Свого часу про цю проблему писала Тетяна Бернштам¹. Однак за останній час історіографія вивчення дитини й ставлення до неї дорослих здійснила такий прорив, що залишатися поза ним етнологів не випадає. Насамперед це стосується робіт Філіппа Ар'єса з історії дитинства у Франції. На думку дослідника, висловлену 1960 р. (ми користуємося російським перекладом з видання 1973 р.), у старі часи ставлення до дитини не було наповнене емоційним змістом. Дитину, яка щойно навчилася ходити, тривалий час сприймали як маленьку дорослу людину, і лише з ХVІІІ ст. ставлення до неї почало змінюватися². Подібним чином у старому світі змінювалося й ставлення до батька. Тут не

можна не відзначити роботу американського дослідника Лоренса Стоуна про родинне життя в Англії. Дослідник зазначав, що у ранньоніовий час роль батька в родині істотно зростає, і він стає найвищим моральним авторитетом³. Та найголовніші думки щодо материнства як історичної функції висловила французька феміністка, філософ Елізабет Бадінте: “Материнство” й “материнський інстинкт” — явища історичні й до ХVІІІ ст. — це радше міф, аніж соціальні функції⁴. Під впливом цієї потужної історіографічно-філософської традиції український історик виявляється дещо розгубленим насамперед через брак праць з української фамілістики. До всього зараз лунають голоси щодо перегляду самого поняття материнства стосовно української традиційної родини у бік констатації пригнобленого становища жінки й авторитарної влади батьків⁵.

Що відбувалося з емоційним наповненням родинного життя, скажімо в другій половині ХVІІІ ст. — добу великих суспільних змін на Лівобережній Україні? У цей час політичні та соціальні процеси істотним чином інтенсифікувалися. Було скасовано козацьку автономію

Гетьманщини (60–80-і роках XVIII ст.), заборонено селянські переходи (1783), місцеву еліту прирівняно до російського дворянства (1785). З'явилися нові соціальні прошарки, відбулося поширення девіацій. Найголовніше, що в культурній сфері відбувався перехід від духовного до світського. Одне слово, це час певної аномії, появи нових морально-ціннісних орієнтирів.

Перед розглядом теми досить важливим є бодай часткове висвітлення етнографічної та соціологічної складових, які є знаковими для наших характеристик. Чи відзначалася українська традиційна родина черствістю в ставленні до дітей? Доволі цікавий погляд щодо цього висловив у 2-му випуску “Харьковского сборника” 1888 р. “Н. Л-ский”, невідомий нам автор, студент, котрий влітку, аби заробити на навчання, працював в одному із сіл Сумського повіту Харківської губернії: “Культурні люди, спостерігаючи поведження селян із дітьми, частенько доходять висновку, що вони не люблять дітей, що для селянина більше важить його коняка, аніж дитина, що через пропажу її він більше побивається, аніж через смерть дитини, але насправді, як це доводять коліскові, за черствістю, зумовленою нелегкими умовами життя, приховано найциріші почуття любові та ніжності”⁶. Це вагоме спостереження, однак, тримає в таємниці ставлення до дітей у селянській родині й українській традиції, а саме: чи дійсно з дітьми поводитися доволі суворо, бачачи в них лише майбутні робочі руки, годувальників на старість, чи все-таки турбота про дитину була виявом емоційної прив'язаності й любові до неї. Власне вважається, що в традиційному селянському світі не було місця емоціям і прив'язаності до інших членів родини. Змалку дитина більше спілкувалася не з батьками, а зі старшою сестрою чи непрацездатними дідом та бабою, що могли й похвалити, й покарати її. Мати була вдома біля дитини лише взимку. Неодноразово селянська дитина лишалася не нагородованою через інші клопоти членів родини. Брат і сестра завжди були конкурентами на спадок⁷. Павло Чубинський після зібраних численних анкет 1869 р. зазначив, що погляд на дитину в українській родині носив практичний характер: значення дітей зумовлювалося їх користю в господарстві⁸. Селянська дитина відразу опиня-

лася в суворому світі випробувань. Цей істотний момент сміливо обґрунтований у праці відомого російського демографа Анатолія Вишневецького, який дав загальну характеристику ставлення до дітей у Російській імперії XIX ст.⁹ Та, можливо, й у розглянуту нами добу ставлення до дітей через поширену дитячу смертність та великі родини не було насичене ціннісними орієнтирами. Іван Шерешенко (Рашківська сотня Чернігівського полку) у 70-х роках XVIII ст. був одружений на Тетяні (доньці вдови Марини Коцихи), з якою народив двох синів, імена котрих через п'ятнадцять років забув, бо ті повмирали піврічними¹⁰.

Відібрані приказки та прислів'я про дітей теж показові щодо цього: “Аби коваль та ковалиха — а того буде лиха”, “Подумай жениться, то й діток копиця”, “Була б жінка, а діти будуть”. Дітей часто сприймали не лише як помічників, а й як певний тягар: “Годуй синки та готуй сумки, годуй дочки, то будемо без сорочки”, “Соловей співає, доки діток не виведе”, “Дітей годуй, а сам торби готуй”. Водночас численні народні приповідки досить позитивно оцінюють дитинство: “Дай, Боже, дитину, а корова буде”, “Дасть Бог дітки, дасть і на дітки”¹¹.

У народній культурі батьківське прокляття було серйозною силою, пов'язаною з перетвореннями¹². Відомий етнограф Петро Іванов писав про особливе значення родини для українця, де батько уособлював майно, а мати — моральну прив'язаність, навівши приказку: “Жінка для совіту, теща для привіту, матінка рідна лучче всього світу”¹³. Ще раніше Олександр Боровиковський, досліджуючи “жіночу долю” в українських народних піснях, відзначав у них любов до матері, однак бачив і випадки невдячності дітей, прокляття дитини. Того, хто не шанував батьків, вважали найбільшим грішником¹⁴. В одній із найвідоміших українських народних дум про “пирятинського Олексія Поповича” під час бурі на морі козак зізнається в найбільших своїх гріхах: вирушив без дозволу батьків у війсьсько, не попрощався з ними й відштовхнув їх стременом від коня, як виїжджав¹⁵. Покарання за непослух батькам були дуже жорстокими. За усним переказом, записаним відомим етнографом Степаном Носом у Конотопі, його мешканці в середині XIX ст. зазначали, що, “як дитина

не поважає батька — люди об'являть попу: треба його прив'язати до дзвінниці, і прив'язують для стида”¹⁶. Шанування батька й матері — одна з основних християнських заповідей, що, власне, сприяла дотриманню цього канону як Церквою, так і світською владою.

Якщо виходити з патріархальності української родини, то влада батька й бунт дітей були показовими прикладами. 1794 року Іван Мартос без благословення батька одружився з донькою померлого чернігівського писаря Василя Колчинського і тим вчинком засмутив Андрія Мартоса, який вигнав сина з дому¹⁷. (Порівняй у Чубинського: “Народ роздумує про шлюб так: якби діти обирали собі пару самі, то Бог не дав би їм щастя й хорошого життя”¹⁸).

Та при розгляді численної судової документації другої половини XVIII ст. ми натрапляємо на не шанування та ще й збиткування дітьми над батьками. Наприкінці 50-х років XVIII ст. переяславський єпископ Гервасій бачив серед народу такі “развращенія”, що діти батьків своїх не лише не шанують, а й б'ють “явно и публично”¹⁹.

Причиною родинних сварок, як і певного ставлення до батьків, були проблеми, пов'язані зі спадщиною. На Лівобережній та Слобідській Україні система успадкування тривалий час була досить своєрідною, з низкою відхилень²⁰. У XIX ст. існував уже звичай, що після смерті батька його садиба дістається молодшому із синів, бо старші вже мають своє майно й родину²¹. Тут привертає увагу соціальний зріз проблематики, коло поміщиків та заможних селян. У судових інстанціях колишньої Гетьманщини розглядали багато справ про побиття батьків дорослими дітьми. Особливо поширені вони були серед дрібних дворян. Так, у 1784 р. свою матір Ірину Бахирю, овдовілу 1782 р., побив і пограбував її син, колезький канцелярист Харлампій зі своєю дружиною²². У 1782 р. відставного капрала Герасима Масловського (Новгород-Сіверське намісництво) постійно бив і грабував його син, вахмістр Степан²³. Ще жорстокіше ставився до батьків відставний поручик Мартин Соколовський (Конотопський повіт, Новгород-Сіверське намісництво) (1782).

Батька свого Якова Соколовського він ледь не вбив, тягаючи його за волосся при людях, у хаті побив усі вікна, заколов коня й вола. Батьки змушені були покинути свою господу через безчинство сина²⁴. Таке ж неподобство відбувалося у відомій родині Мартосів. Удова Домінікія Мартос скаржилася, що її син Андрій насильно оре її землі, б'є підданих, забирає її жито, обзиває “дурою, марою й брехухою”²⁵ (Лохвицький суд не зміг вирішити цю справу).

Досить жорстоко повівся з батьками дяк Пилип із Мишківки, 1779 р. (Уланівське духовне правління, Чернігівська духовна консисторія), який не лише постійно лаявся з батьком, а й відрізав пальця в матері, пробив рідному брату ножем плече. Винуватця перевели у “світський стан”, обрізавши бороду та волосся, й передали до світського суду до Стародуба²⁶.

Слід зазначити дуже важливу річ: місцеві суди, вочевидь, неохоче брали справи про побиття батьків, тому ображена рідня подавала скарги безпосередньо у вищі інстанції, особливо до “малоросійського” генерал-губернатора Петра Рум'янцева-Задунайського. Так, Стародубський суд не розглядав скаргу сотника Миколи Улезка того таки 1782 р. на свого сина Олександра Улезка, який вчиняв бійки з батьком, братами та сестрами, забирал сiно й вижинав батьківське жито. Микола Улезко звернувся зі скаргою до Рум'янцева²⁷. Розподіл родин та майна безпосередньо впливав на ставлення дітей до батьків. Вдова військового товариша Нестора Кадяна (Чернігівське намісництво, с. Ковалі Лохвицького повіту) Олена після смерті чоловіка залишилася 1769 р. з сімома дітьми (чотири хлопці й три дівчинки). Коли виростили два старших сини — Павло й Михайло — вона виділила їм належні паї. Однак коли середній син Іван досяг повноліття, то почав вередувати: змусив матір виділити йому більше майна, пограбував материнин млин, побивши мірошника, наказував підданам не коритися матері. А 22 березня 1780 р. взагалі побив матір. У 1784 р. він підмовив молодшого брата Максима й сестру Тетяну пограбувати майно матері, коли та поїхала до церкви. Діти позбивали замки, забрали речі та срібло й вивезли

до Івана. Місцевий Лохвицький суд не задовольнив скарг матері, спочатку заарештувавши Івана, а згодом випустивши його, через що Олена змушена була звернутися до вищих інстанцій²⁸.

Траплялися й досить цікаві приклади всиновлення, а потім і сварок із приймаком. Так, свого часу в с. Нетяївка Мглинського повіту Новгород-Сіверського намісництва козак Олексій Зубарев і його дружина, будучи бездітними, всиновили свого родича Іллю Ахоненка, намагаючись його “вскормить, снабдывать и воспитывать так, как собственного своего сына”. Коли ж Ілля став дорослим, а вітчим 1780 р. помер, то він почав вимагати своє майно, грабуючи названу матір²⁹. Козак із села Пустовітківки (Роменської округи) Гаврило Заворотний, образившись на батька, 13 грудня 1790 р. намагався вбити його “в дорозі” сокирою³⁰.

Варто зауважити, що в Російській імперії покарання дітей за побиття батьків не були надто жорстокими, зате досить показовими. (Про це засвідчує проблема з фінськими ув'язненими.) Після війни зі Швецією 1742—1743 років. Росія окупувала кілька фінських областей, за Абським мирним договором гарантувавши збереження старих прав і привілеїв, зокрема “шведського права”. Однак 1763 р. було звернено увагу на кількох ув'язнених, звинувачених у побитті батьків. За “шведськими правами”, у разі побиття батька карали смертю, проте, заграючи з місцевим населенням та йдучи назустріч проханням тих же батьків, 25 вересня 1763 р. всі кари за даний тип злочину влада скасувала або пом'якшила. Приєднані фінські провінції відтепер мали користуватися законами, затвердженими російським урядом для своїх “остзейских губерний”³¹. Цей приклад є доволі показовим. Політика просвітницького абсолютизму прагнула підвести людину держави під певні моральні принципи. Вони були пов'язані передусім з вихованням слухняних дітей та показовим покаранням за злочини проти вихователів. 24 березня 1766 р. по всіх губерніях було розіслано “височайший” маніфест щодо покарання каптернамуса Олексія Жукова та його дружини

Варвари, які ще 1754 р. вбили матір та сестру Жукових. Процедура покаювання мала носити масовий характер. Маніфест був сповнений риторики про вчинений жахливий гріх, а злочинців заслали до Соловецького монастиря на 20 років із покутою та епитиміями³². Подібна ситуація виникла і з відставним провіантмейстром Андріаном Нелединським у 1769 р., який “в помрачений” змусив підданих висікти батогами власну матір. І хоч Авдотья Нелединська вибачила сина і той визнав провину, списавши все на психічну хворобу, російський Сенат постановив заслати Нелединського на рік до монастиря³³. Отже, держава звертала серйозну увагу на проблему стосунків батьків та дітей, однак захищала передусім батьків. Існує й український приклад щодо вищих втручань у справи дітей і батьків. У 1789 р. до Сибіру було заслано з позбавленням усіх чинів військового товариша Семена Квятковського. Вирок особисто винесла імператриця Катерина II. Квятковський грабував матір, постійно сварився з нею і бив її. Кримінальна справа, заведена із цього приводу, засвідчує, як на другий день після побоїв Марфа Квятковська сказала: “Бодай, сину, тебе Матір Божа побила, як ти мене побив”³⁴. І хоч Квятковський вчинив чимало злочинів у Київському намісництві, побиття матері виявилось найфатальнішим його вчинком.

Крім державних установ, ображені батьки зверталися й до церковних інстанцій, аби непорядних дітей не пускали до церкви. Так, у 1750 р. вдова Марія Яковенко поскаржилася Роменському духовному правлінню на свого сина Григорія, який сварив і бив її, аби його не пускали до церкви приймати “святі тайни”³⁵, допоки він не вибачиться перед нею.

У зв'язку з прикладами частих родинних чвар доволі неприязно стосовно українців дуже характерично висловився невідомий автор “Замечаний, до Малой России принадлежащих” (близько 1801 р.): “Что между малороссиянами во всяком званіи или во вся нет, или очень мало дружества, родственнической любви и связи, что дети об родителяхъ, а родители об детяхъ, какъ

скоро останні на окремі живуть, почти ніякого попеченія и сожаленія не имеют и что неред-ко между ними ссоры и тяжбы бывають”³⁶.

Ці приклади, попри свою винятковість, ма-ють характеризувати й амбівалентність тра-диційного світу у ставленні дітей до батьків. Отже, приклади покарання старших існували, й цінність матері чи батька не була однозначно позитивною для дитини.

У такій ситуації більш традиційною видається модель, описана Михайлом Максимовичем. Роз-глядаючи сімейні взаємини українців, учений навів цікаве народне оповідання: “Летів ворон з теплих країв і під крилами ніс своїх пташенят. Дорогою він запитав в одного пташеняти, чи носитиме він свого батька, як той постаріє. Отримавши стверд-ну відповідь, ворон кинув те пташення на землю. Таку ж відповідь він дістав від другого пташеняти і вчинив з ним те саме, що й з першим. Третє ж відповіло: «Буду носити, батьку, та тільки своїх ді-точок». Батько приніс це пташеня туди, де летів, бо побачив у ньому правдивість”³⁷. Така легенда є і в інших народів. Наприклад, відомий історик Наталі Земон Девіс наводить її зі щоденника єв-рейської мислительки XVII ст. з Гамбурга³⁸.

Проте дана проблематика, звичайно, глиб-ша. Загроза життю дітей у судових позовах — важливий елемент для підкреслення особливої небезпеки від злочинців. Так, Федір Конца-ревич із сестрою поскаржився на грабіжницю Гапку Воздвиженську, яка наказувала колоти й стріляти “нас і дітей наших”³⁹. Виразніше про-блема батьківства й соціальної приналежності постала на початку відомого повстання в селі Турбаях 1789 р. 19 січня жителі села, прийшов-ши в панський будинок, вимагали від поміщиків Базилевських повернути їм їхніх дітей, яких ті забрали до своєї дворової капели. Селяни вва-жали, що їхні діти — козацького походження і поміщики не мають права тримати їх у своєму дворі⁴⁰. Утікши від поміщика Петра Легостає-

ва в 1793 р., Мотрона Малюченко (прізвище в дівочтві), вийшовши знову заміж, через певний час повернулася до свого села Гутенівка (Бого-духівська округа Харківського намісництва), щоб забрати власних залишених дітей, попри загрозу бути спійманою та покараною⁴¹.

Свідчення про любов до дитини є дуже важливими. Так, Софія Капніст-Скалон, чие дитинство припало на кінець XVIII ст., згаду-вала свою бабусю, Софію Капніст (матір відо-мого письменника й громадського діяча Васи-ля Капніста): “Дітей своїх вона дуже любила й до того ж пестила, щороку відправляла їм до Петербурга обоз із різними харчовими при-пасами — з варенням, сухофруктами, маслом і різними соліннями”. (Подібно Софія харак-теризує свого тата, Василя Капніста: “Батько наш був дуже добрим, любив нас надзвичай-но”⁴².) Син священика Федір Луб’яновський, згадуючи своє дитинство (кінець XVIII ст.), також описує, як його любили старі й молоді, а матуся називала “пестуном”⁴³. Однак слід зважити й на досить цікаве спостереження Олександра Боровиковського, що українські пісні переважно засвідчують любов дорослих до дітей (в усякому разі таких, які вже усві-домлюють материнську любов і можуть відпо-відати на неї). Втіха ж матері від малої дити-ни — рідкісне явище⁴⁴.

Отже, можна говорити про основну соціальну функцію родини — забезпечення майбутнього дитини. Пошана до батька й матері була переважно моралізаторською вимогою, яку часто порушували. Вивівши дітей у “люди”, поміщик-землевласник Григорій Гнатович Галаган пише 1763 р. написав листа до сина, сповіщаючи про свою самотність⁴⁵. Така позиція з погляду родинних відносин, які панували в соціумі, зрозуміла. Порушені пита-ння є лише приводом до дискусій, спробою істори-ка втрутитися в іншу міждисциплінарну царину. Адже потреба в цьому давно назріла.

¹ Бернштам Т. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX в. – Ленинград, 1988. – С. 8.

² Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. – Екатеринбург, 1999; Див. дискусію із цього приводу: Vaan Richard T. The Youth of

Centuries of Childhood // History and Theory. – 1982. – Vol. 21. – № 2. – P. 279–297.

³ Stone L. The Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800. – London, 1990.

⁴ Badinter E. Mother Love. Myth and Reality. – New York, 1981.

⁵Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история. Ежегодник, 2003: Женская и гендерная история. – М., 2003. – С. 172.

⁶ [Л-скій]. Н. Л-скаго. Народные колыбельные песни // Харьковский сборник. – 1888. – Вып. 2. – С. 189.

⁷Bausinger H., Jeggler U., Korff G., Scharfe M. Grundzüge der Volkskunde. – Darmstadt, 1993. – S. 98, 99.

⁸ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // Записки Императорского русского географического общества по отделу этнографии. – СПб, 1869. – Т. 2. – С. 684.

⁹ Вишневикий А. Место исторического знания в изучении прокреативного поведения в СССР // Вишневикий А. Избранные демографические труды: В 2 т. – М., 2005. – С. 257–281.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі: ЦДІАК України). – Ф. 990, оп. 1, спр. 748, арк. 2.

¹¹ Ивановская Т. Дети в пословицах и поговорках русского народа // Вестник воспитания. – 1908. – № 2. – С. 115–117.

¹² Кравченко Д. Из народных рассказов о проклятых детях // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVI. – № 9. – С. 772–774.

¹³ Иванов П. [П. И.]. Сила родительского проклятия по народным рассказам Купянского уезда Харьковской губернии // Этнографическое обозрение. – 1889. – Кн. 3. – С. 41.

¹⁴ Боровиковский А. Женская доля по малороссийским песням. Очерк из малороссийской поэзии. – СПб., 1879. – С. 54.

¹⁵ Українські народні думи. – Т. 1 Корпусу. Тексти 1–13 і вступ Катерини Грушевської // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1927. – Т. 56. – С. 63.

¹⁶ А. Л. [Лазаревский Александр Матвеевич] Конопотская старина по устному преданию (Записки Степана Носа) // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXII. – № 1. (Документы и материалы.) – С. 2.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 204, оп. 5, спр. 6289, арк. 1, 18.

¹⁸ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев... – С. 686.

¹⁹ Інститут рукописів Національної бібліотеки України

ім. В. Вернадського. – Ф. 61, спр. 628, арк. 16.

²⁰ Ефименко П. Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. 1–2. – С. 650.

²¹ Там само. – С. 657.

²² ЦДІАК України. – Ф. 206, оп. 1, спр. 759, арк. 3.

²³ Там само. – Ф. 206, оп. 3, спр. 246, арк. 1, 2.

²⁴ Там само. – Ф. 206, оп. 3, спр. 250, арк. 3.

²⁵ Там само. – Ф. 204, оп. 5, спр. 3311, арк. 1, 2 зв.

²⁶ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679, оп. 13, спр. 100, арк. 1.

²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 206, оп. 3, спр. 251, арк. 2.

²⁸ Там само. – Ф. 204, оп. 5, спр. 1095, арк. 1, 2, 7.

²⁹ Там само. – Ф. 206, оп. 1, спр. 768, арк. 2.

³⁰ Там само. – Ф. 204, оп. 5, спр. 5809, арк. 1.

³¹ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 16. – № 11936. – С. 386–387.

³² Там само. – Т. 17. – № 12600. – С. 615–618.

³³ Там само. – Т. 18. – № 13262. – С. 849–850.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф. 193, оп. 1, спр. 1295, арк. 2 зв.

³⁵ Державний архів Сумської області. – Ф. 960, оп. 2, спр. 107, арк. 1.

³⁶ Замечания до Малой России принадлежащие // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1848. – Кн. 1. – С. 51–52.

³⁷ Максимович М. Заметка о земле Волынской // Украинец. – К., 1864. – Кн. 2. – С. 12. (Цит. за вид.: Сявакко Є. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. – К., 1974. – С. 63.)

³⁸ Дэвис Натали Земон. Дамы на обочине. Три женских портрета XVII в. – М., 1999. – С. 13–14.

³⁹ ЦДІАК України. – Ф. 1508, оп. 2, спр. 1052, арк. 45 зв.

⁴⁰ Гуржій І. Повстання селян в Турбаях (1789–1793). – К., 1950. – С. 80, 81.

⁴¹ Державний архів Харківської області. – Ф. 282, оп. 2, спр. 405, арк. 1, 2.

⁴² Капнист-Скалон С. Воспоминания // Записки русских женщин XVIII – первой половины XIX в. – М., 1990. – С. 284–285.

⁴³ [Лубяновский Ф.] Воспоминания Федора Петровича Лубяновского // Русский архив. – 1872. – Кн. 1. – Стб. 99.

⁴⁴ Боровиковский А. Женская доля. – СПб., 1879. – С. 52.

⁴⁵ Галагановский семейный архив // Киевская старина. – 1883. – Т. VIII. – № 11. – С. 460–461.

The paper deals with parental love in time of social transformation. Ukrainian folklore accented the respect to parents and obedience of children. Archival examples affirmed the disrespect of children and fighting between child and parents. In the Left-Bank Ukraine parental care was more than just taking care of parents..